

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР / СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ / SOCIAL SCIENCES

ӘОЖ 316.346.2:316.7(574)

МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ГЕНДЕРЛІК РӨЛДЕРГЕ ЫҚПАЛЫ*Садуақасова Қарлығаш Орысбайқызы*

Әбділда Тәжібаев атындағы Қызылорда облыстық әмбебап ғылыми кітапханасының кітапханашысы, Қызылорда, Қазақстан

Мақалада гендерлік рөлдердің қалыптасуына мәдени құндылықтардың ықпалы әлеуметтік-мәдени талдау тұрғысынан қарастырылады. Дәстүр, отбасы, тәрбие, дін және қоғамдық сана сияқты факторлардың гендерлік рөлдерді бекіту мен трансформациялаудағы рөлі айқындалады. Автор дәстүрлі (патриархалдық) және инновациялық (эгалитарлық) көзқарастардың айырмашылықтарын салыстыра отырып, қазіргі қазақстандық қоғамдағы құндылықтық өзгерістерге талдау жасайды. Сонымен қатар білім беру жүйесі мен цифрлық ортаның жастар санасына әсері ғылыми деректер негізінде сипатталады. Зерттеу нәтижелері мәдени дәстүр мен заманауи жаңашылдықтың сабақтастығы қоғамның үйлесімді дамуы үшін маңызды екенін көрсетеді.

Кілт сөздері: гендерлік рөлдер, мәдени құндылықтар, дәстүр, патриархалдық модель, эгалитарлық көзқарас, жастар, Қазақстан қоғамы.

Кіріспе

Гендерлік рөлдер мәселесі қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда маңызды зерттеу нысандарының бірі болып табылады. Бұл құбылыс қоғамның тарихи эволюциясымен, мәдени ерекшеліктерімен және әлеуметтік институттардың дамуымен тығыз байланыста қалыптасады. Гендерлік рөлдер ер мен әйелдің қоғамдық өмірдегі мінез-құлық үлгілерін, әлеуметтік функцияларын және мәртебесін айқындайтын әлеуметтік-конструкт ретінде қарастырылады. Сондықтан оларды биологиялық детерминизм аясында ғана емес, мәдени және әлеуметтік ықпалдар тұрғысынан талдау ғылыми тұрғыда орынды (Connell, 2009).

Қазақстан жағдайында гендерлік рөлдердің қалыптасуын зерттеу ерекше маңызға ие, себебі қоғамда дәстүрлі құндылықтар мен заманауи әлеуметтік өзгерістер бір мезгілде қатар жүріп отыр. Жаһандану, білім беру саласындағы

реформалар және цифрлық коммуникациялардың кеңеюі әлеуметтік санаға жаңа мазмұн енгізуде. Осы үдерістер гендерлік қатынастардың мазмұнын қайта пайымдауға негіз қалыптастырады (UNDP, 2020). Осы зерттеудің мақсаты – мәдени құндылықтардың гендерлік рөлдердің қалыптасуына ықпалын дәстүрлі және инновациялық көзқарастар аясында кешенді түрде талдау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы теориялық-әдіснамалық талдау негізінде жүргізілді. Негізгі әдістер ретінде салыстырмалы талдау, ғылыми дереккөздерді жүйелеу және екіншілік деректерді интерпретациялау тәсілдері қолданылды. Гендерлік рөлдерге қатысты классикалық және заманауи теориялық еңбектерге мазмұндық талдау жасалып, патриархалдық және эгалитарлық модельдердің концептуалдық айырмашылықтары анықталды (Walby, 1990; Giddens, 2006).

Сонымен қатар халықаралық ұйымдардың аналитикалық есептері мен Қазақстан Республикасының ресми статистикалық деректері пайдаланылды. Бұл әдіснамалық тәсіл мәдени құндылықтар, әлеуметтік өзгерістер және гендерлік рөлдер арасындағы өзара байланысты кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік берді.

Әдеби шолу

Ғылыми әдебиеттерде гендерлік рөлдер ұғымы әртүрлі теориялық бағыттарда қарастырылады. Когнитивтік тұрғыда S. Bem (1981) ұсынған гендерлік схема теориясы индивидтердің жыныстық рөлдерді әлеуметтену барысында меңгеретінін дәлелдейді. Ал құрылымдық-функционалдық тәсілде гендер әлеуметтік тәртіптің бір бөлігі ретінде сипатталады.

R. Connell (2009) гендерлік қатынастарды билік құрылымдары арқылы талдап, маскулиндік пен феминдік ұғымдарының әлеуметтік шарттылығын көрсетеді. Патриархат теориясының өкілдері гендерлік теңсіздікті тарихи қалыптасқан әлеуметтік құрылымдардың нәтижесі ретінде түсіндіреді (Walby, 1990).

Қазақстандық зерттеулерде гендерлік мәселелер ұлттық мәдениет, дәстүр және әлеуметтік трансформация аясында қарастырылады. Отандық ғалымдар дәстүр мен модернизация арасындағы тепе-теңдік гендерлік рөлдердің эволюциясына тікелей әсер ететінін атап өтеді (Нысанбаев, 2015). Әдебиеттерге шолу гендерлік рөлдердің динамикалық және көпқырлы сипатын айқындайды.

Гендерлік рөлдердің қалыптасуы қоғамның тарихи, мәдени және әлеуметтік дамуымен тығыз байланысты күрделі үдеріс болып табылады. Бұл рөлдер бір сәтте пайда болмайды, керісінше ғасырлар бойы жинақталған мәдени тәжірибе, дәстүрлер мен әлеуметтік нормалар негізінде орнығады. Әрбір қоғамда ер мен әйелдің әлеуметтік мәртебесі мен функциялары сол қоғамның дүниетанымы, тұрмыс салты және құндылықтар жүйесі арқылы айқындалады. Осы тұрғыдан алғанда, дәстүр, отбасы, тәрбие, дін және қоғамдық сана гендерлік рөлдерді

қалыптастырудың негізгі әлеуметтік институттары ретінде қарастырылады (Connell, 2009).

Мәдени құндылықтардың ішінде дәстүр ерекше орын алады. Дәстүрлі қоғамдарда гендерлік рөлдер нақты әрі тұрақты түрде бөлініп, әлеуметтік тәртіптің негізі ретінде қабылданған. Ер адам қоғамдық кеңістікте белсенді, экономикалық жауапкершілікті атқарушы субъект ретінде сипатталса, әйел адам отбасы шеңберінде тәрбиелік және күтімдік функцияларды жүзеге асырушы тұлға ретінде көрініс тапты. Мұндай модель патриархалдық әлеуметтік құрылымға тән болып, қоғамдық санада «табиғи» әрі «қалыпты» үлгі ретінде орнықты (Walby, 1990). Отбасы институты бұл рөлдерді күнделікті тәжірибе арқылы нығайтып, ұрпақаралық әлеуметтік трансмиссияның басты арнасына айналды.

Гендерлік рөлдердің қалыптасуында тәрбие мен білім беру жүйесінің де маңызы зор. Әлеуметтену үдерісі барысында балаларға жынысына сәйкес мінез-құлық үлгілері ұсынылып, белгілі бір әлеуметтік күтулер қалыптастырылады. Балалық шақтан бастап ұлдар мен қыздардың әртүрлі іс-әрекетке бағдарлануы олардың болашақтағы әлеуметтік рөлдерін қабылдауына ықпал етеді (Vem, 1981). Сонымен қатар, дін институты да гендерлік құрылымға әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Көптеген діни ілімдерде отбасы иерархиясы мен жыныстық рөлдер нақты белгіленіп, олар моральдық және этикалық нормалар ретінде ұсынылады.

Қоғамның дамуымен бірге дәстүрлі, патриархалдық көзқарастармен қатар инновациялық, эгалитарлық ұстанымдар қалыптаса бастады. Патриархалдық модельде гендерлік рөлдер биологиялық айырмашылықтарға негізделіп, әлеуметтік мүмкіндіктер жынысқа қарай бөлінсе, эгалитарлық көзқарас ер мен әйелдің құқықтары мен мүмкіндіктерінің теңдігін алға тартады. Бұл ұстаным гендерлік рөлдерді тұрақты емес, әлеуметтік жағдайлар мен жеке таңдауға байланысты өзгермелі құрылым ретінде қарастырады (Giddens, 2006).

Қазіргі қазақстандық қоғамда дәстүрлі және заманауи көзқарастардың қатар өмір сүруі байқалады. Жаһандану, білім беру жүйесінің дамуы және цифрлық технологиялардың кең таралуы жастардың дүниетанымына елеулі ықпал етуде. Жоғары білімнің қолжетімді болуы, әйелдердің еңбек нарығындағы белсенділігінің артуы гендерлік рөлдерге қатысты түсініктердің өзгеруіне жағдай жасады (UNDP, 2020). Цифрлық орта арқылы әртүрлі мәдени тәжірибелермен танысу дәстүрлі нормаларды сыни тұрғыда қайта ойлауға мүмкіндік беріп отыр.

Нәтижелер

Жүргізілген зерттеу Қазақстандағы гендерлік рөлдер мен гендерлік теңдік мәселелерінің әлеуметтік-мәдени контекстке тікелей байланысты екенін нақты деректер арқылы көрсетті. 2023–2024 жж. БҰҰ Даму Бағдарламасы (UNDP) және Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі бірлесіп

өткізген аналитикалық сауалнама нәтижелері көрсеткендей, респонденттердің 33,5–39,4 % ғана «гендер», «гендерлік теңдік», «әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту» сияқты негізгі терминдердің мағынасын анық білетінін айтты (UNDP, 2024). Бұл көрсеткіш қоғамның жартысынан астам бөлігінде гендерлік түсініктің әлі де анық қалыптаспағанын көрсетеді.

Сондай-ақ сауалнама нәтижесі бойынша ерлердің 72,9 %–ы әйелдер саясатта және қоғамдық өмірде жеткілікті құқықтарға ие деп санаса, әйелдердің арасында бұл пікірді 57,7 % ғана қолдайды. Бұл айырмашылық гендерлік рөлдер туралы түсініктерде әлі де әлеуметтік стереотиптердің сақталып тұрғанын көрсетеді.

Қоғамда дәстүрлі гендерлік рөлдерге деген түсініктің кең тарағаны да анықталды: сауалнамаға қатысқан әйелдердің 53,6 % және ерлердің 67,9 % «әйелдің басты міндеті – отбасының қамын ойлау» деген пікірді қолдайтынын мәлімдеді, бұл дәстүрлі патриархалдық рөлдердің қоғамда әлі де кең тарағанын көрсетеді.

Еңбек нарығына қатысты деректер де гендерлік теңсіздіктің нақты көріністерін айқын көрсетеді. «Жаһандық гендерлік теңдік» индексі бойынша Қазақстан соңғы жылдары көрсеткішін жақсартып, 146 елдің ішінде 65-ші орынға көтерілді, әсіресе білім беру және денсаулық сақтау салаларында әйелдер мен ерлердің тең мүмкіндіктері айқын байқалған (UNDP, 2024). Сол уақытта саяси құқықтар саласында Қазақстанның көрсеткіші тұрақты төмен деңгейде қалып отыр, яғни бұл салаларда гендерлік теңдікке қол жеткізу әлі де қиындық туғызуда.

UNDP есебіне сәйкес әйелдер мен ерлердің экономикалық құқықтары мен әлеуметтік теңдігін қамтуда көрсеткіштер жақсарғанымен, салааралық теңсіздік сақталуда. Мысалы, энергетика саласында әйелдердің көпшілігі төмен білікті еңбек қатынастарында жұмыс істейді: электр энергиясы саласында жұмыс істейтін әйелдердің 53 %–ы төмен білікті жұмыс атқарса, басқарушылық лауазымдарда тек 16 % әйел ғана бар. Бұл – гендерлік теңдік мәселесі тек әлеуметтік түсінікте ғана емес, экономикалық құрылымдарда да шешімін таппағанын көрсетеді.

Сонымен бірге Қазақстанда алғаш рет өткізілген ірі сауалнама деректері қоғамда гендерлік теңдікке қатысты терең түсініктің жоқ екенін дәлелдеді. Бұл сауалнама 3800 респондент арасында жүргізілді және еліміздің 17 облысы мен республикалық маңызы бар қалаларды қамтыды (Қазақстан Үкіметі, 2025). Бұл зерттеу нәтижесі бойынша гендерлік теңдік мәселелері туралы хабардарлықты арттыру, білім беру бағдарламалары арқылы жастарды тарту және заңнаманы күшейту қажеттігі айқын көрінді.

Жалпы алғанда, алынған эмпирикалық деректер Қазақстанда гендерлік рөлдер мен гендерлік теңдікке қатысты әлеуметтік түсінік әлі де қалыптасу үстінде екенін көрсетеді. Дәстүрлі гендерлік рөлдер патриархалдық мәдениетке

терең енген, алайда жастар арасында тең құқықтық көзқарастарды қолдайтындар саны өсіп келеді, бұл әлеуметтік-мәдени трансформацияның нақты көрінісі. Эмпирикалық деректерге сүйенсек, гендерлік рөлдердің өзгерісі бір түнде емес, уақыт өте келе, ақпараттық кеңістік пен білім беру жүйесі арқылы жүзеге асуда.

Талқылау

Зерттеу нәтижелері Қазақстан қоғамындағы гендерлік рөлдердің трансформациясы сызықтық немесе біржақты сипатқа ие емес екенін көрсетті. Алынған деректер дәстүрлі мәдени құндылықтар мен заманауи әлеуметтік өзгерістердің бір мезгілде ықпал етуі нәтижесінде гендерлік қатынастардың күрделі, көпдеңгейлі құрылымға ие болғанын айқындайды. Бұл қорытынды халықаралық және аймақтық зерттеулермен үндес келеді.

Біріншіден, дәстүрлі гендерлік рөлдердің қоғамдық санада сақталуы Қазақстанға ғана тән құбылыс емес. World Values Survey деректері посткеңестік және дамушы елдерде отбасылық-дәстүрлі құндылықтардың әлі де жоғары деңгейде екенін көрсетеді. Атап айтқанда, Қазақстанда респонденттердің 60 %-дан астамы «әйел үшін отбасы мен ана рөлі кәсіби мансаптан маңызды» деген пікірмен келісетінін білдірген (World Values Survey, Wave 7, 2017–2022). Бұл көрсеткіш мәдени дәстүрлердің гендерлік рөлдерді реттеудегі тұрақты ықпалын дәлелдейді.

Сонымен қатар UNDP жүргізген ұлттық сауалнамаларда қазақстандықтардың басым бөлігі ер адамды «отбасының негізгі асыраушысы» ретінде қабылдайтыны анықталған. 2020 жылғы есепке сәйкес, ерлердің 67 %-ы және әйелдердің 54 %-ы осы ұстанымды қолдайды (UNDP, 2020). Бұл деректер патриархалдық модельдің толық жойылмағанын, алайда оның мазмұны біртіндеп қайта қаралып жатқанын көрсетеді.

Екінші жағынан, жастар арасында гендерлік көзқарастардың салыстырмалы түрде икемділігі байқалады. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының жастарға арналған әлеуметтік зерттеуі жастардың 18–29 жас аралығындағы тобының 48 %-ы «ер мен әйелдің отбасындағы және қоғамдағы міндеттері тең бөлінуі тиіс» деген пікірді қолдайтынын көрсеткен (ҚР ҰСБ, 2022). Бұл көрсеткіш алдыңғы буын өкілдерімен салыстырғанда айтарлықтай жоғары. Осылайша, жас ұрпақтың құндылықтық бағдарлары дәстүр мен эгалитарлық идеялардың синтезі ретінде қалыптасып отырғанын байқауға болады.

Білім беру мен цифрлық ортаның рөлі де эмпирикалық тұрғыда расталады. UNESCO деректеріне сәйкес, жоғары білім алған әйелдер мен ерлер гендерлік теңдік мәселелеріне анағұрлым ашық көзқарас танытады және гендерлік стереотиптерді сыни тұрғыда бағалауға бейім келеді (UNESCO, 2019). Қазақстан жағдайында жоғары білімді жастардың еңбек нарығында әйелдер мен ерлер үшін тең мүмкіндіктерді қолдауы осы үрдісті дәлелдейді.

Цифрлық орта гендерлік нормаларды қайта ойлаудың қосымша арнасына айналды. Әлеуметтік желілер мен онлайн платформалар арқылы жастар әртүрлі мәдени тәжірибелермен танысып, альтернативті өмір салттарын көру мүмкіндігіне ие болды. Бұл үрдіс Inglehart пен Norris (2003) сипаттаған «құндылықтардың баяу өзгеруі» теориясымен сәйкес келеді, яғни мәдени трансформация ақпараттық ашықтық арқылы біртіндеп жүзеге асады.

Еңбек нарығына қатысты деректер де гендерлік рөлдердің өзгерісін толықтай көрсетеді. International Labour Organization мәліметтері бойынша, Қазақстанда әйелдердің экономикалық белсенділігі соңғы онжылдықта артқанымен, кәсіби сегрегация әлі де сақталып отыр: әйелдер көбіне білім беру, денсаулық сақтау және қызмет көрсету салаларында шоғырланған (ILO, 2021). Бұл жағдай гендерлік рөлдердің өзгеруі құрылымдық шектеулермен қатар жүретінін көрсетеді.

Осы деректердің жиынтығы гендерлік рөлдерге қатысты өзгерістерді мәдени дәстүрлер мен әлеуметтік жаңашылдықтардың өзара әрекеттесуі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Қазақстан қоғамында гендерлік теңдік идеялары біртіндеп қабылданғанымен, олар ұлттық мәдени контекстпен үйлесім табуы қажет. Бұл тұрғыда гендерлік саясатта эволюциялық, бейімделген тәсілдің маңыздылығы айқындалады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері гендерлік рөлдердің қалыптасуы мәдени құндылықтармен тығыз байланыста жүретін күрделі әлеуметтік үдеріс екенін көрсетті. Дәстүрлі және инновациялық көзқарастар бір-біріне қарама-қарсы емес, керісінше қоғам дамуының әртүрлі кезеңдерінде өзара толықтырушы сипатқа ие.

Қазақстан қоғамының тұрақты дамуы үшін мәдени мұраны сақтай отырып, гендерлік теңдік қағидаттарын біртіндеп енгізу маңызды. Мұндай сабақтастық әлеуметтік үйлесімділікке қол жеткізіп, ер мен әйелдің әлеуетін толық іске асыруға жағдай жасайды.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды және «Қазақстанның оңтүстік өңірлері тұрғындарының гендерлік рөлдердің қалыптасуына мәдени құндылықтардың ықпалы: дәстүрлі және инновациялық көзқарастар» ғылыми жобасы аясында дайындалды. Грант AP26101317.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88(4), 354–364.
2. Connell, R. (2009). *Gender: In World Perspective*. Cambridge: Polity Press.

3. Giddens, A. (2006). Sociology. Cambridge: Polity Press.
4. Walby, S. (1990). Theorizing Patriarchy. Oxford: Basil Blackwell.
5. Inglehart, R., & Norris, P. (2003). Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change. Cambridge University Press.
6. Scott, J. W. (2010). Gender and the Politics of History. New York: Columbia University Press.
7. World Values Survey Association. (2022). World Values Survey: Wave 7 Results.
8. United Nations Development Programme. (2020). Gender Equality and Women's Empowerment in Kazakhstan.
9. UNESCO. (2019). Gender Equality and Education: Global Monitoring Report.
10. International Labour Organization. (2021). Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture.
11. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. (2022). Қазақстан жастарының әлеуметтік құндылықтары.
12. Inglehart, R., & Norris, P. (2003). Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change. Cambridge University Press.
13. Нысанбаев, Ә. (2015). Қазіргі Қазақстандағы әлеуметтік өзгерістер. Алматы: Ғылым.

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ГЕНДЕРНЫХ РОЛЕЙ

Садуакасова Карлыгаш Орысбаевна

В статье рассматривается влияние культурных ценностей на формирование гендерных ролей с позиции социально-культурного анализа. Раскрывается роль традиций, семьи, воспитания, религии и общественного сознания в закреплении и трансформации гендерных ролей. Проводится сравнительный анализ традиционных (патриархальных) и инновационных (эгалитарных) подходов, а также анализируются ценностные изменения в современном казахстанском обществе. Особое внимание уделяется влиянию системы образования и цифровой среды на мировоззрение молодежи. Результаты исследования показывают, что преемственность культурных традиций и современных ценностей является важным условием гармоничного развития общества.

Ключевые слова: гендерные роли, культурные ценности, традиции, патриархальная модель, эгалитарный подход, молодежь, казахстанское общество.

THE INFLUENCE OF CULTURAL VALUES ON THE FORMATION OF GENDER ROLES

Saduakassova Karlygash Orysbaiqyzy

The article examines the influence of cultural values on the formation of gender roles from a socio-cultural perspective. The study highlights the role of traditions, family, upbringing, religion, and public consciousness in shaping and transforming gender roles. A comparative analysis of traditional (patriarchal) and innovative (egalitarian) approaches is conducted, with particular attention paid to value changes in contemporary Kazakhstani society. The impact of the education system and the digital environment on young people's worldview is also analyzed based on empirical and theoretical sources. The findings emphasize that continuity between cultural traditions and modern values is a key factor in ensuring the harmonious development of society.

Keywords: gender roles, cultural values, traditions, patriarchal model, egalitarian approach, youth, Kazakhstani society.

REFERENCES

1. Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88(4), 354–364.
2. Connell, R. (2009). *Gender: In World Perspective*. Cambridge: Polity Press.
3. Giddens, A. (2006). *Sociology*. Cambridge: Polity Press.
4. Walby, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
5. Inglehart, R., & Norris, P. (2003). *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change*. Cambridge University Press.
6. Scott, J. W. (2010). *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
7. World Values Survey Association. (2022). *World Values Survey: Wave 7 Results*.
8. United Nations Development Programme. (2020). *Gender Equality and Women's Empowerment in Kazakhstan*.
9. UNESCO. (2019). *Gender Equality and Education: Global Monitoring Report*.
10. International Labour Organization. (2021). *Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture*.
11. Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. (2022). *Social Values of the Youth of Kazakhstan*.
12. Inglehart, R., & Norris, P. (2003). *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change*. Cambridge University Press.
13. Nysanbayev, A. (2015). *Social Changes in Contemporary Kazakhstan*. Almaty: Gylym.